

УДК 343.543:341.3(477)(045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.33>

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Степанчук К.С.,

*студентка факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0008-6670-9895*

Максимович Р.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-1812-6624*

Степанчук К.С., Максимович Р.О. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів: міжнародно-правові механізми відповідальності.

У статті здійснено комплексний аналіз міжнародно-правових підходів до проблеми сексуального насильства, що вчиняється під час збройних конфліктів, як одного з найбільш тяжких порушень міжнародного гуманітарного права. Розглянуто сучасне розуміння сексуального насильства як прояву системної дискримінації, що посилюється в умовах конфліктного середовища. Автори акцентують увагу на тому, що сексуальне насильство у війні не є випадковим явищем, а застосовується як цілеспрямований інструмент ведення війни або політичного тиску. Досліджено ключові міжнародно-правові джерела, які містять норми, що прямо або опосередковано забороняють сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту, включаючи Женевські конвенції, Додаткові протоколи, Римський статут Міжнародного кримінального суду, резолюції Ради Безпеки ООН та інші акти.

Окрему увагу приділено кваліфікації сексуального насильства як воєнного злочину, злочину проти людяності або геноциду в залежності від контексту його вчинення. Автори аналізують нормативні засади командної відповідальності та принципу невідворотності покарання у світлі сучасної практики міжнародних трибуналів та діяльності Міжнародного кримінального суду. Також висвітлено український досвід документування фактів сексуального насильства в умовах війни, зокрема в контексті широкомасштабної збройної агресії російської федерації. Визначено основні труднощі щодо збору доказів, захисту потерпілих, подолання стигматизації та забезпечення правосуддя.

Отримані результати свідчать про те, що ефективна протидія сексуальному насильству в умовах збройного конфлікту вимагає не лише вдосконалення правових механізмів, але й активізації міжнародної співпраці, посилення інституційної спроможності та впровадження гендерно чутливої юстиції. Автори наголошують на необхідності інтеграції міжнародних стандартів у національні правові системи, створення міждисциплінарних команд з розслідування таких злочинів, а також подолання культури безкарності. У статті запропоновано правові та інституційні орієнтири для підвищення ефективності відповідальності за сексуальне насильство в контексті сучасних воєнних конфліктів, що є передумовою утвердження гуманності як основи міжнародного правопорядку.

Ключові слова: сексуальне насильство, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, людська гідність, міжнародні правові акти.

Stepanchuk K.S., Maksymovych R.O. Sexual violence during armed conflicts: international legal mechanisms of accountability.

The article presents a comprehensive analysis of international legal approaches to the issue of sexual violence committed during armed conflicts, considering it one of the most serious violations of

international humanitarian law. It examines the contemporary understanding of sexual violence as a manifestation of systemic discrimination, which is exacerbated in conflict environments. The authors emphasize that sexual violence in war is not a random occurrence, but rather a deliberate instrument of warfare or political coercion. The article explores key international legal sources containing provisions that directly or indirectly prohibit sexual violence in the context of armed conflict, including the Geneva Conventions, Additional Protocols, the Rome Statute of the International Criminal Court, UN Security Council resolutions, and other instruments.

Special attention is given to the classification of sexual violence as a war crime, a crime against humanity, or genocide, depending on the context of its commission. The authors analyze the normative foundations of command responsibility and the principle of inevitability of punishment in light of modern practice of international tribunals and the work of the International Criminal Court. The article also highlights Ukraine's experience in documenting acts of sexual violence during wartime, particularly in the context of the large-scale armed aggression by the Russian Federation. It identifies major challenges in evidence collection, victim protection, overcoming stigma, and ensuring justice.

The findings indicate that effective counteraction to sexual violence in armed conflict requires not only the improvement of legal mechanisms but also the strengthening of international cooperation, institutional capacity, and the implementation of gender-sensitive justice. The authors stress the necessity of integrating international standards into national legal systems, creating interdisciplinary investigative teams, and overcoming the culture of impunity. The article offers legal and institutional guidelines to enhance accountability for sexual violence in the context of modern armed conflicts, which is a prerequisite for affirming humanity as a foundation of the international legal order.

Key words: sexual violence, armed conflict, international humanitarian law, human dignity, international legal instruments.

Постановка проблеми. Проблема ефективного реагування на сексуальне насильство під час збройних конфліктів полягає у відсутності узгодженої міжнародної та національної практики щодо документування, кваліфікації та притягнення винних до відповідальності. Незважаючи на загальне визнання заборони таких дій, їх масовість і системність свідчать про глибоку кризу правозастосування. Відсутність належної імплементації норм міжнародного гуманітарного права у внутрішні правові системи, а також розрив між міжнародними стандартами та національними механізмами ускладнюють ефективне розслідування. Тому важливо дослідити правові основи, які сприяють узгодженню міжнародних і внутрішніх підходів, забезпечуючи дієвість механізмів відповідальності за сексуальні злочини в умовах збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо проблеми сексуального насильства під час збройних конфліктів підтверджує, що це явище залишається однією з найгостріших загроз для прав людини та міжнародного правопорядку. Багато досліджень знайшли своє відображення в наукових працях таких вчених: І. Бердніка, І. Колотухи, Є. Мінакової, Н. Морознюк, Е. Скиби, О. Смаглюк та ін.

Метою дослідження є аналіз природи сексуального насильства в умовах збройного конфлікту та вивчення міжнародно-правових механізмів притягнення до відповідальності, з акцентом на гуманітарно-правовий і кримінально-правовий аспекти. Це дозволить визначити ключові фактори, що впливають на ефективність запобігання, розслідування та переслідування сексуальних злочинів у конфліктних і постконфліктних ситуаціях. **Завданням** є визначення теоретичних і нормативних засад відповідальності, аналіз міжнародних правових актів, дослідження командної відповідальності, оцінка національного та міжнародного досвіду, а також виявлення перешкод у забезпеченні прав постраждалих.

Виклад основного матеріалу. Один із засадничих чинників формування стабільного правопорядку в демократичному суспільстві, що ґрунтується на принципах гармонійної взаємодії індивіда, держави та міжнародної спільноти, становить безумовне визнання та утвердження гідності людини як найвищої соціально-правової цінності [1, с. 133]. Забезпечення захисту основоположних прав людини вимагає не лише їх формального закріплення у національному законодавстві та міжнародно-правових актах, а й ефективної реалізації відповідних механізмів правозастосування. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах збройних конфліктів, коли такі невід'ємні права, як право на життя, фізичну недоторканність та моральну цілісність, системно порушуються.

В умовах воєнних дій сексуальне насильство постає не лише як прояв фізичного насилля, а й як інструмент руйнування соціальної структури, посягання на людську гідність і спосіб впливу на найбільш вразливі категорії населення. Сучасна практика ведення війни, незалежно від географії чи масштабів конфлікту, свідчить, що сексуальне насильство є не випадковим супутнім явищем, а умисною, системною тактикою ведення бойових дій, що вимагає чіткої міжнародно-правової кваліфікації та дієвих механізмів реагування з боку міжнародної спільноти.

Міжнародно-правове закріплення поняття «сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом» відбулося наприкінці XX – на початку XXI століття, що зумовило новий підхід до трактування цього явища в системі міжнародного права [2, с. 117]. Поворотним моментом у цьому процесі стало ухвалення Резолюції 1960 Ради Безпеки ООН 2010 року, в якій уперше було визначено правовий зміст терміну, що охоплює як поодинокі, так і масові чи систематичні прояви сексуального насильства, зокрема зґвалтування, сексуальне рабство, примусову вагітність і проституцію, які можуть використовуватися як інструмент військової тактики, репресій або залякування.

Ключову роль у міжнародно-правовому регулюванні заборони сексуального насильства в умовах збройних конфліктів відіграє Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року, стаття 27 якої регламентує обов'язок поважати особистість, честь, гідність, моральні й релігійні переконання цивільних осіб, а також безумовно забороняє сексуальне насильство, примушування до проституції та інші форми принизливого поводження [3]. Подальшу деталізацію зазначених положень забезпечують статті 75–77 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, що встановлюють спеціальні гарантії захисту жінок та дітей як особливо вразливих груп у ситуаціях збройного конфлікту.

До системи міжнародно-правових джерел, що становлять нормативну основу протидії сексуальному насильству під час збройних конфліктів, належать не лише обов'язкові до виконання договори, а й акти рекомендаційного та програмного характеру, зокрема Пекінська декларація та Платформа дій (1995), Загальна рекомендація № 30 Комітету CEDAW, а також Римський статут Міжнародного кримінального суду, який передбачає кримінальну відповідальність за сексуальні злочини у якості воєнних злочинів [4, с. 32]. Сукупність цих міжнародних документів відіграє важливу роль у формуванні норм звичаєвого міжнародного права, у межах якого сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, дедалі чіткіше визнається не побічним наслідком війни, а серйозним порушенням фундаментальних засад міжнародного правопорядку.

Крім того, важливим кроком у зміцненні міжнародно-правового реагування на сексуальне насильство в умовах збройних конфліктів стало ухвалення Резолюції Ради Безпеки ООН № 2467 (2019), що акцентує увагу на необхідності криміналізації таких діянь, недопущенні амністії щодо осіб, які вчинили сексуальні злочини, а також притягненні до відповідальності командного складу. У цій Резолюції сексуальне насильство виокремлено як особливу категорію тяжких злочинів, що виникають у ситуаціях інституційного колапсу, правового вакууму та масового ігнорування міжнародних правових стандартів. Крім того, документ наголошує на особливій потребі захисту жінок, які зазнають непропорційно більшого впливу такого насильства, що має бути враховано при розробленні та реалізації стратегій попередження злочинів, реагування на них і забезпечення відповідальності винних осіб [5, с. 240].

Відповідно до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, такі злочини, як зґвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність і примусова стерилізація, визнаються злочинами проти людяності, якщо вони вчиняються у рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення за участю чи з відома органів державної влади або збройних формувань. У подібних випадках сексуальне насильство перестає бути лише індивідуальною трагедією та стає інструментом політичного контролю, фізичного винищення й духовного поневолення.

Не менш важливим є й морально-етичний вимір цієї проблематики. Попри намагання деяких акторів міжнародних відносин виправдати такі діяння культурними особливостями, історичними чинниками або міркуваннями військової необхідності, фундаментальні права людини є універсальними, імперативними та не можуть підлягати будь-яким компромісам [6, с. 54]. Жодна релігійна доктрина, правова система чи етична традиція не здатні виправдати сексуальне насильство, яке суперечить основоположним принципам поваги до людської гідності.

Суттєву еволюцію у міжнародно-правовій кваліфікації сексуального насильства, яке набуло статусу невід'ємної складової сучасного міжнародного правосуддя засвідчила практика розслі-

дування та судового розгляду воєнних злочинів у збройних конфліктах кінця XX – початку XXI століття. Особливе значення у цьому контексті мала діяльність Міжнародного трибуналу щодо Руанди (ICTR) та Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (ICTY), що встановили важливі прецеденти, визнавши сексуальне насильство не лише формою тортур, а й злочином проти людяності, а за певних обставин – складовою злочину геноциду. Таким чином, навіть за відсутності вичерпного переліку заборонених сексуальних актів у міжнародному гуманітарному праві, судова практика надала можливість конкретизувати зміст правових норм через визначення їх головних цілей – захист людської гідності та запобігання жорстокому поводженню.

Не менш вагомим аспектом є принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Цей принцип був закріплений ще в Статуті Нюрнберзького трибуналу і знайшов подальший розвиток у сучасних міжнародно-правових актах, зокрема у Статуті Міжнародного кримінального суду. У випадках сексуального насильства, що кваліфікується як воєнний злочин, злочин проти людяності або складова злочину геноциду, відповідальність несуть не лише безпосередні виконавці злочинних дій, а й командири чи керівництво, які санкціонували такі злочини або не вжили належних заходів для їх запобігання [7, с. 364]. Командна відповідальність, нормативно визначена у статті 28 Римського статуту, виступає одним із ключових правових засобів боротьби з безкарністю, особливо в ситуаціях системного або масового вчинення подібних злочинів.

Механізми забезпечення дотримання міжнародного гуманітарного права охоплюють як універсальні, так і спеціалізовані інституції, уповноважені на притягнення до відповідальності за міжнародні злочини. До них належать Міжнародний кримінальний суд, *ad hoc* трибунали, змішані юрисдикції, а також національні суди, які діють на підставі принципу універсальної юрисдикції [8, с. 36]. Ці органи мають компетенцію переслідувати осіб, винних у вчиненні сексуального насильства в умовах збройного конфлікту. Важливим елементом функціонування цієї системи є координація між державами, міжнародними структурами та неурядовими організаціями, що забезпечують документування порушень, моніторинг та підтримку процесу збору доказів.

Складність реалізації міжнародно-правової відповідальності за сексуальне насильство полягає не лише у наявності відповідних норм, а й у практичному забезпеченні принципу невідворотності покарання. Брак доказової бази, стигматизація жертв, загрози свідкам, а також обмежений доступ до правосуддя залишаються суттєвими перешкодами для ефективного правозастосування. У цьому зв'язку пріоритетним є інституційне зміцнення механізмів розслідування, підвищення фахової спроможності персоналу та забезпечення процесуальних прав потерпілих. Міжнародне співтовариство має забезпечити не лише декларативну, а й реальну дієвість заборони сексуального насильства під час збройних конфліктів.

У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз практики сексуального насильства, що супроводжує збройну агресію російської федерації проти України як грубе порушення імперативних норм міжнародного права. Сексуальне насильство, вчинене під час цієї агресії, становить одну з найбільш тяжких форм порушення міжнародно-правових зобов'язань, що має системний характер і свідчить про використання гендерного терору як складової воєнної тактики [9, с. 333]. Численні випадки насильства над жінками, чоловіками та дітьми, зафіксовані, зокрема, у Бучі, Ізюмі, Троїсті, Херсоні, а також у ряді населених пунктів Чернігівської, Харківської, Сумської та Херсонської областей, засвідчують не поодинокий характер таких діянь, а їх систематичність, що дозволяє розглядати їх у межах правової кваліфікації як злочинів проти людяності.

Механізми документування зазначених порушень активно реалізуються як на національному, так і на міжнародному рівні. Офіс Генерального прокурора України, у взаємодії з міжнародними організаціями – ООН, ОБСЄ, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, а також Міжнародним кримінальним судом, забезпечує збір доказів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту. У цьому контексті розроблено спеціалізовані методики опитування потерпілих, створено міжвідомчі робочі групи, проводяться судово-медичні експертизи та забезпечується правова, психологічна і медична підтримка жертв [10, с. 226]. Такий підхід свідчить про поступове інституціоналізоване впровадження міжнародних стандартів ефективного розслідування сексуальних злочинів, з дотриманням принципів недопущення повторної травматизації, захисту особистої гідності та забезпечення справедливого правосуддя.

Одним із ключових викликів для ефективного реагування на злочини сексуального насильства є гендерна асиметрія, що супроводжує їх вчинення. Попри те, що чоловіки також можуть

ставати жертвами таких діянь, жінки зазнають сексуального насильства непропорційно частіше, що відображає структурну гендерну нерівність, яка посилюється в умовах збройного конфлікту [11, с. 374]. Застосування сексуального насильства як методу руйнування ідентичності, розриву соціальних зв'язків, нав'язування почуття провини та сорому є цілеспрямованим інструментом підризу внутрішнього опору населення. Психологічні дослідження підтверджують довготривалі наслідки для потерпілих, зокрема депресивні розлади, соматичні прояви, деструкція соціальної ідентичності, що, своєю чергою, ускладнює процес фіксації злочину, дачі свідчень і подальшої реабілітації.

Сексуальне насильство у збройному конфлікті, як правило, не обмежується ізольованим діянням, а супроводжується іншими актами жорстокого поводження: тривалим незаконним позбавленням волі, фізичним і психологічним тиском, катуваннями, погрозами щодо членів родини. Такі обставини створюють підстави для комплексної правової кваліфікації вчиненого як воєнного злочину, злочину проти людяності та порушення міжнародних договорів, зокрема Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984) [12, с. 42]. У подібних випадках правовий аналіз має виходити за межі окремих епізодів і охоплювати наявність політичного наміру або командної політики, що вказує на системний характер злочинних практик.

Реалізація ефективної політики запобігання та притягнення до відповідальності за сексуальне насильство в умовах конфлікту передбачає тісну міждисциплінарну взаємодію між органами правосуддя, медичними установами, соціальними службами, правозахисними інституціями та міжнародними партнерами. Комплексний підхід до захисту постраждалих включає не лише кримінальне переслідування, а й гарантування доступу до медичної допомоги, психологічної підтримки, юридичної консультації, процедур відшкодування шкоди [13, с. 459]. Ефективність таких заходів обумовлена наявністю довіри до системи правосуддя, забезпеченням конфіденційності, чутливістю до гендерних особливостей постраждалих, а також їх інституційною залученістю до процесу реалізації правосуддя, зокрема участю жінок у відповідних механізмах прийняття рішень.

Водночас особливість сучасного збройного конфлікту в Україні полягає у поєднанні сексуального насильства з інформаційно-психологічними інструментами впливу. Зафіксовані випадки поширення фото- і відеоматеріалів сексуального характеру, залякувань через цифрові канали комунікації (месенджери, соціальні мережі), свідчать про перехід від класичної тактики до гібридної форми насильства, що поєднує фізичне приниження з психологічною дестабілізацією спільнот. Такі дії потребують комплексної правової оцінки не лише у рамках міжнародного гуманітарного права, а й через призму міжнародного інформаційного права, права на приватність та захист людської гідності. Вони також актуалізують необхідність удосконалення механізмів збору, верифікації та збереження цифрових доказів для їх подальшого використання в національному та міжнародному кримінальному провадженні.

Висновки. Таким чином, проблема сексуального насильства в умовах збройного конфлікту виступає як багатоаспектне явище, яке виходить за межі звичайного кримінального правопорушення і потребує комплексного осмислення в рамках міжнародного гуманітарного права та прав людини. В умовах змінюваних форм збройних конфліктів і еволюції методів агресії, сексуальне насильство набуває особливого характеру, перетворюючись на цілеспрямовану зброю, яка використовується для досягнення стратегічних, демографічних або ідеологічних цілей.

Це явище більше не можна розглядати як поодинокі інциденти, а слід оцінювати як частину системної і глибоко вкоріненої практики, яка не лише порушує основи міжнародної безпеки та правопорядку, а й підриває людську гідність. З огляду на це, ефективність відповідальності не повинна обмежуватися лише покаранням безпосередніх виконавців, але й повинна включати в себе механізми запобігання, належного розслідування, правової кваліфікації і відшкодування шкоди, засновані на принципах невідворотності, гендерної чутливості та поваги до потерпілих.

Для подолання безкарності за сексуальне насильство в умовах конфлікту важливо не лише вдосконалення міжнародно-правових норм, а й наявність політичної волі, судової незалежності та здатності національних правових систем адаптуватися до глобальних стандартів. Цей процес потребує тісної взаємодії між міжнародними інституціями, правозахисними організаціями та державами, які знаходяться в стані конфлікту або постконфліктної відбудови. Важливою умовою ефективної боротьби з безкарністю є створення стійких механізмів правосуддя, що дозволяють не

лише притягувати винних до відповідальності, а й забезпечувати повне відшкодування постраждалим від сексуального насильства. Це повинно стати маркером справжньої гуманності міжнародної спільноти та підтвердженням того, що міжнародне право здатне реагувати на найтяжчі порушення прав людини навіть у найскладніших ситуаціях.

Зрештою, сексуальне насильство у контексті збройних конфліктів є не тільки злочином проти тіла, а й злочином проти глобального правопорядку, що ставить під загрозу можливість сталого миру. Лише повна і безумовна юридична відповідальність за такі злочини може забезпечити належний рівень правової безпеки, необхідної для відновлення миру, гідності та справедливості в постконфліктних суспільствах. Відсутність ефективного правосуддя сприяє не лише поширенню безкарності, але й заохочує повторення подібних злочинів у майбутньому, що є неприйнятним до цінностей прав людини і порушує основи міжнародного правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скиба Е.К. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 133–139. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11645/1/18.pdf>.
2. Rufanova V., Babanin S. Strengthening international law against sexual violence in armed conflicts: insights from the Russian-Ukrainian War. *Pakistan Journal of Criminology*. 2024. № 1. P. 111–125.
3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
4. Samad K. A. Responsibility of sexual violence under international law. *Journal of Social Sciences Review*. 2023. № 3. P. 29–41.
5. Колотуха І. О. Насилля щодо жінок під час збройного конфлікту – воєнний злочин чи геноцид. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2023. № 76. С. 240–243.
6. Бальжик І.А. Захист прав людини під час сучасної війни. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*. 2023. С. 54–57.
7. Котяш І.Л. Відповідальність за сексуальне насильство в умовах воєнного стану. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*. 2022. С. 362–364.
8. Schulz P., Kreft A. Accountability for conflict-related sexual violence. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. 2022. № 1. P. 29–41.
9. Морознюк Н.С., Собко Г.А. Сексуальне насильство як прояв агресії, вчиненої військовослужбовцями російської федерації. *Кримінологічні дослідження: збірник наукових праць. Міжнародні злочини російської федерації на території України*. 2023. № 13. С. 332–346.
10. Смаглюк О.В. Протидія сексуальному насильству під час збройного конфлікту: правовий та соціальний аспект. *Інформаційна взаємодія «Суспільство-Людина-Природа»: традиції та інновації*. 2024. С. 225–227.
11. Берднік І.В. До питання кваліфікації сексуального насильства в умовах міжнародного збройного конфлікту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 373–378.
12. Мінакова Є.В., Шубна Д.В. Сексуальне насильство у збройних конфліктах. Порушення прав людини. *Вплив війни на правоохоронну, соціальну та демографічну сфери: стан та перспективи*. 2023. С. 42-43. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/14562/1/17.pdf>.
13. Кобзева І.М., Тіхонов В.А. Проблема гендерно зумовленого насильства під час воєнного конфлікту. *Multidisciplinary academic research, innovation and results*. 2022. С. 458–462.